

Жанна ДЕНИСЮК

3-Я ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ АРМІЇ УНР

Начерк бойового шляху

У Центральному музеї Збройних сил України експонується унікальна річ – прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. Долю цього прапора можна вважати не тільки незвичайною, а й щасливою, так само як і тієї людини, що зберегла його для нащадків. Це Патріарх УАПЦ Мстислав, у миру Степан Скрипник. Змолоду він брав участь у визвольних змаганнях українського народу. Певний час виконував обов'язки ад'ютанта Головного отамана Армії УНР С.Петлюри, з яким був родинно пов'язаний – доводився йому небожем.

Прапор виготовлено під час останньої реорганізації Дієвої армії УНР для 3-ї Залізної дивізії, вояки якої до останнього залишалися в лавах борців за Українську державу.

У першу річницю Незалежності на Софійському майдані прапор в урочистій обстановці було вручено 1-му полку Національної гвардії України. А в 1996 р. цю дорогоцінну пам'ятку збройної боротьби українського народу за своє право на самовизначення передано до Центрального музею Збройних Сил України на довічне зберігання¹.

3-я Залізна дивізія була одним з найкращих, найбоездатніших формувань української регулярної армії. Це засвідчує й бойовий шлях дивізії, що розпочався 1919 р., в надзвичайно тяжкий для Української держави та її армії час.

Ще в кінці листопада – на початку грудня 1918 р. радянська Росія

вдалася до воєнної агресії, вирядивши свої війська проти України. 16 січня 1919 р. після тривалих безплідних намагань прокомуністично налаштованих діячів УНР (В.Винниченко, В.Чехівський, М.Шаповал та ін.) дипломатичними засобами порозумітися з Москвою Директорія УНР оголосила війну РСФРР. Дальші події ще більше погіршили становище Української держави. Незважаючи на героїчну боротьбу українських військ проти частин Червоної армії, 5 – 6 лютого більшовикам удалося захопити Київ. Директорія і уряд УНР, покинувши столицю, були змушені змінювати місце свого перебування залежно від воєнної ситуації.

На початку квітня Армія УНР відходила під натиском радянських частин на захід. На західному березі р. Збруч була зосереджена група військ М.Шаповала (колишнього командира 1-го ім. Т.Шевченка полку дивізії синьожупаників). До неї належали: 1-й полк Синьої дивізії (полк. О.Вишнівський), 1-й Чорноморський полк (полк. Є.Царенко), розрізнені частини 7-ї пішої дивізії. Цю групу в м. Скала реорганізовано в 16-й піший загін, від якого бере свій початок 3-я піша стрілецька дивізія.

За невдало проведену операцію М.Шаповала було усунуто від командування, а на його місце призначено полковника О.Удовиченка. На той час цю групу військ поповнив 4-й артполк січових стрільців.

Відтак 16-й загін дістав назву „2-а дивізія Дієвої армії УНР”.

Під час загального наступу Дієвої армії УНР проти Червоної армії, який, згідно з наказом Головного отамана С.Петлюри, розпочався 1 червня, 2-й дивізії було поставлено завдання здобути Кам'янець-Подільський. До ранку 3 червня українські війська прорвали фронт Червоної армії і до 16 червня по лінії Шепетівка – Старокостянтинів – Проскурів – Чорний острів точилися запеклі бої².

Кам'янець-Подільська операція стала першою перемогою оновленої Дієвої армії УНР після кількох місяців відступів і поразок. Велика заслуга тут О.Удовиченка, який організував докладну розвідку оборони супротивника й на основі здобутих відомостей зміг спланувати цю операцію. Як згадує очевидець, у розпал боїв, „... там, де найбільше ревіли гармати, де найсильніше стрекотіли кулемети, де смерть просто зазірала в очі, – там, в самий критичний момент, коли найдужче наседав ворог, з'являвся польовий штаб дивізії з полковником Удовиченком на чолі, який самим тільки цілком спокійним виглядом підбадьорював козаків...”³ Після визволення Кам'янця-Подільського уряд УНР на чолі з Військовим міністром Г.Сиротенком переїхав до цього міста.

В ході загального наступу перед Армією УНР ставилося завдання вийти на лінію залізничної магістралі Кам'янець-Подільський – Проскурів – Старокостянтинів – Шепетівка. 2-а дивізія мала забезпечувати правий фланг. На лівому фланзі були корпус січових стрільців і Волинська група; в центрі – Запорізький корпус і дивізія „Запорізька Січ” отамана Ю.Божка.

Помітивши ворога в околицях Кам'янця-Подільського, полковник О.Удовиченко вирішує силами дивізії перейти в наступ. Група полковника В.Ольшевського в складі 1-го Синьо-

Микола Шаповал, полковник (пізніше генерал-хорунжий)

Олександр Удовиченко, генерал штабу, генерал-хорунжий, командир 3-ї Залізної дивізії

*Олександр Вишнівський, полковник,
командир 7-го Синього полку*

го полку і Окремого куреня займає с.Колубаївці, а Чорноморський полк – с. Шатаву. Супротивник відступив на північний схід до містечка Дунаївці (на трасі Дунаївці – Проскурів). О.Удовиченко приймає рішення вести далі наступ, спрямувавши удар на Дунаївці, допомагаючи таким чином дивізії „Запорізька Січ” отамана Ю.Божка, що діяла поблизу Волочиська, й Запорізькому корпусу, який бився біля Проскурова.

6 червня в Дунаївці ввійшов 1-й Синій полк О.Вишнівського. Було вирішено дати перепочинок частинам дивізії. Тут-таки, в Дунаївцях, до дивізії Удовиченка приєднався Окремий запорізький загін полковника П.Шандрука (сформований у м.Браїлові в лютому 1919 р.). З його приходом у дивізії з'явилася кінна сотня. До складу дивізії також увійшли Буковинський курінь (сформований із старшин і козаків – буковинців) і

неповна гаубична артилерійська батарея. Дивізія продовжила наступ у напрямку Міньківці – Нова Ушиця.

У цей час генштаб Дієвої армії УНР здійснив реорганізацію, і частини армії одержали нові номери. Таким чином дивізія О.Удовиченка стала називатися 3-ю стрілецькою дивізією, а 2-ю – дивізія „Запорізька Січ” отамана Божка. На середину червня до складу 3-ї дивізії входили: 7-й Синій полк полковника О.Вишнівського (600 багнетів); 8-й Чорноморський полк полковника Є.Царенка (700 багнетів); 9-й стрілецький полк полковника П.Шандрука (900 багнетів); 3-я артбригада полковника Г.Чижевського (12 легких гармат і 4 гаубиці); інженерний курінь формував полковник Харченко; запасний курінь і тили – полковник Г.Стефанів. Командиром дивізії залишився генштабу полковник О.Удовиченко, його заступником був полковник В.Ольшевський, начальником штабу – сотник Татаринцев (пізніше – Залозний)⁴.

Генерал-хорунжий М.Капустянський, який за Директорії виконував обов'язки головнокомандувача з військових операцій, а згодом був генерал-квартирмейстром штабу армії УНР, про цю реорганізацію згодом писав так: „Нарешті сформовано 3-ю дивізію з загонів Шаповала й Шандрука, що тримали фронт проти большевиків вздовж ріки Збруч в Галичині. Начальником дивізії призначено... Удовиченка... Видатний старшина, шляхетна, скромна людина і талановитий керівник дивізії. В своїх операціях виявляв розумну самодіяльність і велику активність. Завжди своїми рішучими атаками попереджував ворожі зосередження і наміри”⁵.

Тимчасово до 3-ї дивізії було прикомандировано Лубенський кінний полк (командир – сотник Поплавський)⁶.

Силами 9-го полку П.Шандрука й кінного Лубенського полку 14 червня було здобуто Нову Ушицю.

Генштаб Армії УНР наказав наступати в напрямку Могилів-Подільський – Вапнярка. Відповідно до цього дивізія просувалася до містечка Муровані Курилівці. У бою з ворогом тут особливо відзначився 9-й полк П.Шандрука.

3-я дивізія, рухаючись на південний схід, віддалялася від основної групи частин Дієвої армії УНР. На тоді головні частини української армії провадили тяжкі бої за м.Проскурів. 2-а дивізія („Запорізька Січ”) отамана Ю.Божка, захопивши м.Ялтушків, рушила на м. Бар. А 3-я дивізія отримала наказ іти в напрямку Копай-Город – Шаргород – Джурин – Томашпіль – Вапнярка. Здобуття Копай-Города порушувало комунікації супротивника на лінії Жмеринка – Могилів-Подільський і створювало сприятливу обстановку для 2-ї дивізії під час наступу її на Бар – Жмеринку. 22 червня Копай-Город і прилеглі села було визволено. Дивізія захопила багаті трофеї і полонених. Магістраль Бар – Могилів-Подільський було перетято. Наступною ціллю стала магістраль Жмеринка – Одеса, передусім станція й містечко Вапнярка, оскільки в разі захоплення їх українською армією супротивник не зміг би допомогти своїй жмеринській групі військ з боку Одеси. Просуваючись до Вапнярського залізничного вузла, 3-я дивізія визволила Шаргород (8-й Чорноморський полк, 9-й полк П.Шандрука) і містечко Лучинець (Буковинський курінь).

На кінець червня ситуація на українському фронті склалася не на користь Армії УНР. Угрупування Червоної армії далі атакували українські частини в районі переправи через р.Случ, витісняючи їх до Проскурова, щоб відрізати від р.Збруч і не дати Українській галицькій армії в разі невдачі Чортківського наступу перейти р.Збруч і підсилити Дієву армію.

Бої 22 – 29 червня на переправі через р.Случ були дуже важкими:

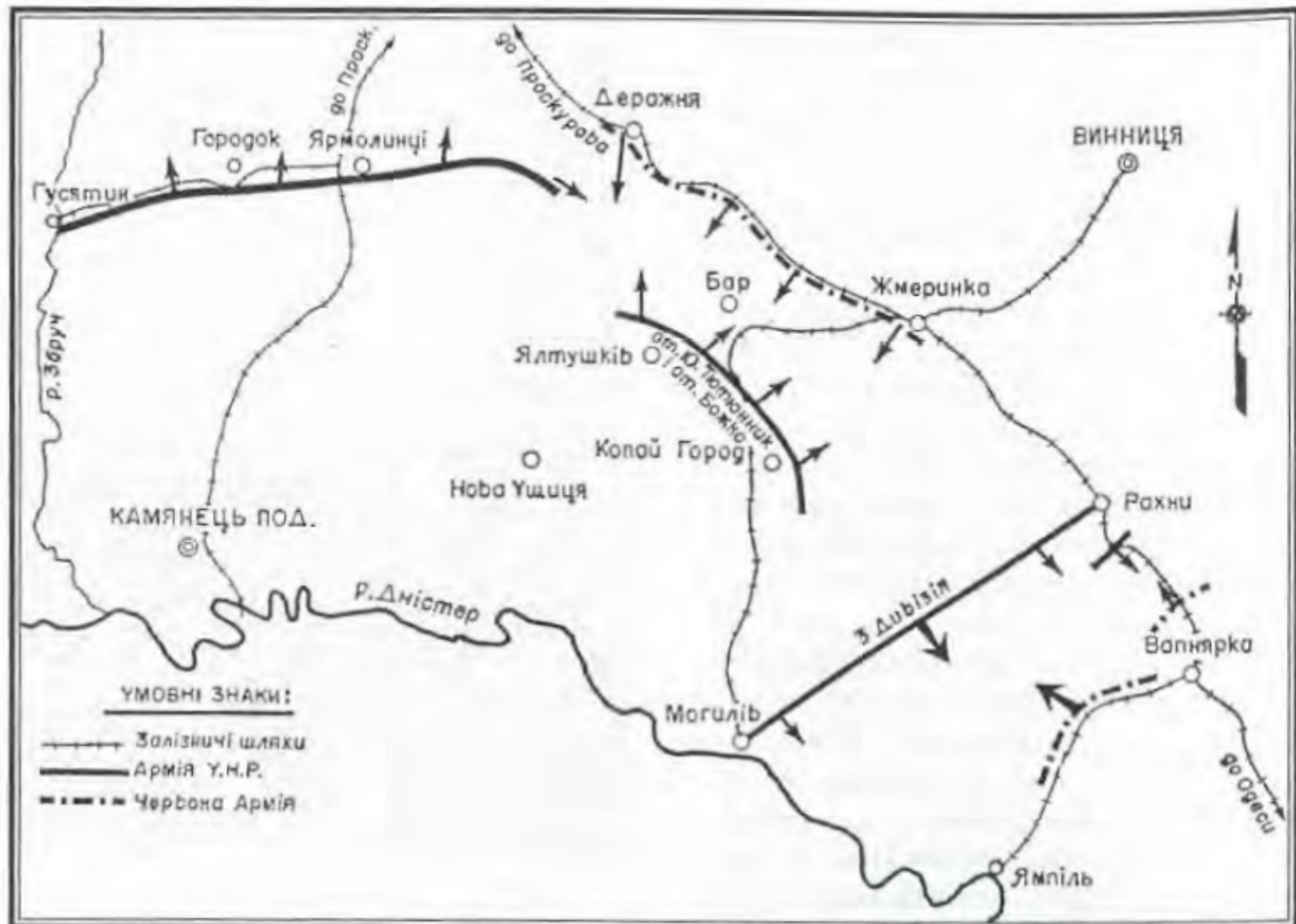

*Однострій вояка і Бойовий прапор 3-ї
Залізної стрілецької дивізії
Армії УНР. 1919 р.
Центральний музей Збройних Сил
України*

тут діяло угруповання 1-ї Української радянської дивізії М.Щорса, а також інші частини, які ставили за мету здобути Проскурів. На цій ділянці фронту діяли корпус січових стрільців і 7-а Запорізька дивізія.

3-й дивізії протистояли кінна бригада Г.Котовського і 45-а радянська дивізія, яка дістала підкріплення і боеприпаси з Одеси. Вапнярку боронили аж 5 панцерних потягів, з Одеси прибули матроські ударні загони, морський комуністичний ударний полк (2000 багнетів), полк Мишки Япончика (1500 багнетів), що його він сформував з одеської шпани.

Бої за Вапнярку 26 – 27 липня закінчилися перемогою Армії УНР. У Вапнярській операції особливо відзначилися артилеристи – точною й швидкою стрільбою в контрбатареїнній боротьбі з панцерними потягами супротивника, де гарматна

Загальна ситуація на українсько-протибільшевицькому фронті на 8–16 липня 1919 р.

обслуга складалася з канонірів Чорноморської флоти. Якнайкраще показала себе батарея легендарного сотника І.Шури-Бури (1921 р. розстріляного під Базаром). Захоплення 3-ю дивізією станції Вапнярки поліпшило загальне становище української армії, яка планувала вирушити на Київ. За вдало проведену операцію 3-я дивізія була офіційно удостоєна назви „Залізна”. Полковник О.Удовиченко тоді одержав телеграму: „Повідомляю, що за високу боєздатність і витривалість, за надзвичайне лицарство 3-ї дивізії їй надана назва „Залізна”. Іменем Командарма вітаю Залізну дивізію і зичу їй дальшої бойової слави. Начальник штабу Армії, полковник Тютюнник”⁷.

Після проведених боїв 3-я дивізія потребувала поповнення і відпочинку, але відпочивати козакам і

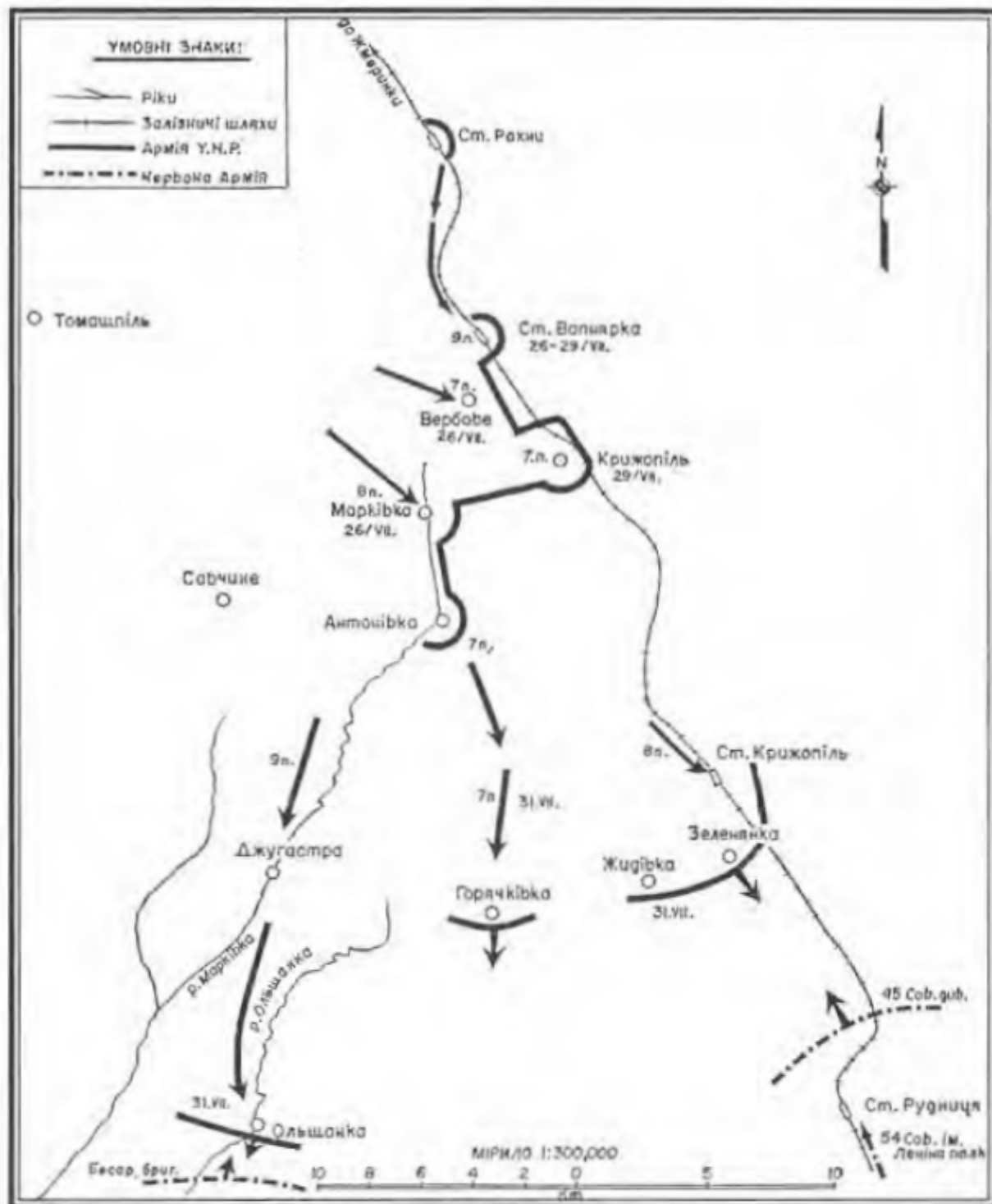
старшинам не довелося. Супротивник будь-що намагався виправити становище, адже Вапнярка була вузлом магістралей Київ – Жмеринка – Одеса, Волочиськ – Проскурів – Жмеринка – Одеса і Умань – Вапнярка – Одеса. 3-я дивізія розірвала ці комунікації вздовж фронту, що становило загрозу для 45-ї, 47-ї і 58-ї дивізій Червоної армії.

Розпочалися важкі оборонні бої навколо Вапнярки. Чотири доби ворог намагався відновити свої позиції на цій ділянці фронту, націлюючи удари в різні вузли оборони, але успіху не мав.

Тим часом, відступаючи під натиском поляків, Українська галицька армія в липні 1919 р. в повному складі перейшла через р.Збруч і об'єдналася з Дієвою армією УНР. Армія УНР тоді перебувала на території, відмежованій на заході р.Збруч, на півночі – р.Дністер, на півдні – по лінії Сатанів – Городок – Ярмолинці – Бар – Комаргород – Ямпіль. З великих міст вона контролювала лише Кам'янець і Могилів.

Ситуація на фронті 3-ї Залізної дивізії від 28 липня і до вечора 31 липня 1919 р.

Світлина на с.5-6 і мапи репродуковано з видання: Удовиченко О. Третя залізна дивізія, рік 1919, – Нью-Йорк, 1971

Поза територією дії Армії УНР значні простори України були охоплені повстанськими рухами. Найсильнішими повстанськими групами були загони Махна (Катеринославщина), отаманів Зеленого (район Трипільля), Чучупаки (Холодний Яр – Уманщина й Звенигородщина), Ангела (Київщина, Чернігівщина), Соколовського (Радомищина), Заболотного (район Балти – Ананієва), Шепеля (Вінниця – Летичів), Волинця (Немирів – Гайсин), Блакитного (Долинська – Бобринець)⁸. На зайнятій радянськими військами території України проти українських армій на Правобережжі діяли 12-а радянська армія (зі штабом у Києві) й 14-а армія (зі штабом в Одесі).

Під ту пору українське командування мало до вибору два можливі стратегічні напрямки для наступу – на Київ або на Одесу. Прихильники першого наголошували велике політичне значення зайняття Києва; прихильники другого хотіли через Одесу вийти до Чорного моря, сподіваючись дістати підтримку й допомогу іноземних держав. Проте Головний отаман С.Петлюра наказав наступати одразу у двох цих напрямках: більшими силами – на Київ і меншими – на Одесу. Для цього було сформовано три армійські групи. Перша (лівого крила) група генерала А.Вульфа, до складу якої входили корпус січових стрільців і П-й Галицький корпус (бл. 25 тис. шабель і

багнетів) мала наступати в напрямку Старокостянтинів – Полонне – Чуднів – Житомир – Коростень; друга (центральна) група генерала А.Кравса, що складалася з I-го і III-го Галицьких корпусів і Запорізького корпусу (бл. 30 тис. багнетів і шабель) – у напрямку Жмеринка – Вінниця – Козятин – Фастів – Київ; третій групі (правого крила) полковника В.Тютюнника, сформованій з трьох груп військ – Ю.Тютюнника (2-а, 5-а, 12-а дивізії), групи полковника О.Удовиченка (3-я і 9-а дивізії, 11-а галицька бригада) і генерала П.Єрошевича (1-а і 4-а дивізії), було визначено напрямок Бірзула – Роздільне – Одеса. Загальний наступ розпочався 12 серпня 1919 р. 3-я Залізна дивізія провела бої в районі ст. Рудниця, Попелюхи, містечка Піщанки, сіл Безштаньків, Гонорівки, Студеного, Дмитрашівки. У бою за ст. Рудниця 17 серпня був смертельно поранений командир 8-го Чорноморського полку Є.Царенко (помер у Вінницькому шпиталі). Полк очолив сотник Любимець. Командир 9-го полку П.Шандрук дістав нове призначення в Кам'янець-Подільський, а його місце посів полковник Ю.Мацак (пізніше – полковник Б.Чміль).

Точилися безперервні криваві бої з 14-ю армією червоних. Фронт Залізної дивізії був розтягнутий на 25 км.

Об'єднана армія УНР 19 серпня визволила міста Бердичів, Житомир і почала оточувати супротивника в районі Києва. Водночас загони Добровольчої армії А.Денікіна теж активно просувалися на Київ. Для походу на Київ денікінці виділили групу генерала М.Бредова, яка включала в себе гвардійський корпус, 7-у й 11-у піші та дві кінні дивізії⁹. 31 серпня 1919 р. в Києві зустрілися дві армії: українська на чолі з генералом А.Кравсом і денікінська генерала М.Бредова¹⁰.

На півдні в цей час Червона армія воювала на два фронти: проти

Добровольчої армії і Дієвої армії УНР. У запіллі 14-ї армії (45-ї, 47-ї і 58-ї дивізій) діяли повстанські загони Махна, Струка, Бондаря, Зеленого та ін. Денікінці витісняли Червону армію, зайнявши Херсон і Николаїв. На черзі була Одеса. Новопризначений (17 серпня 1919 р.) командувач Південної групи радянських армій Й.Якір вирішив відійти на північ.

Головний отаман С.Петлюра розумів, що неминуче дійде до зіткнення денікінських і українських військ. Щоб запобігти такому невідному за тих обставин перебігу подій, на нараді в Кам'янці-Подільському з Директорією і урядом УНР було прийнято рішення про перемови з денікінцями щодо можливості встановлення між обома арміями демаркаційної лінії. Проте представники А.Денікіна відмовилися від договору з УНР. Війська Добровольчої армії захопили Одесу.

Усі частини Південної групи 14-ї армії червоних зосередилися на лінії Бірзула – Ольвіополь – Балта – Кам'янка – Вільшанка – ст.Рибниця. Й.Якір одержав наказ здійснити прорив на магістраль Жмеринка – Київ або йти на Христинівку. Так розпочався другий етап битви за Вапнярку.

Дієва армія УНР для оборони Вапнярського району виставила 3-ю Залізну дивізію О.Удовиченка, 9-у залізничну дивізію полковника Кудрявцева (950 багнетів), 11-у галицьку бригаду отамана Шльоссера (900 багнетів). Крім того, у цей район штаб Дієвої армії скерував бригаду січових стрільців з Кам'янця-Подільського, Волинську групу в складі 1-ї Північної і 4-ї Холмської дивізій, а також 2-у дивізію „Запорізька Січ”. Сили південної групи радянських військ на той час становили: 45-а стрілецька дивізія – 8630 багнетів, 662 шаблі, 95 кулеметів, 40 гармат, 2 панцерні потяги; 47-а дивізія – 950 багнетів, 8 кулеметів, 18 гармат¹¹.

2 вересня знекровлена Залізна дивізія дістала поповнення зі свого запасного куреня. На посаду командувача 8-го Чорноморського полку був призначений полковник М.Крат, колишній офіцер царської армії, Героїчними діями козаків, старшин і командування Залізної дивізії і допоміжних частин 3 вересня вдалося розбити сильного супротивника й не допустити прориву українського фронту. Змушені відступити на північ, радянські частини пройшли через Умань, Сквиру й Попільню, де сталися запеклі бої. Потім Південна група Й.Якіра й частини 12-ї армії червоних спільно вдарили на Житомир, а відтак прорвалися на Коростень.

Після важких боїв під Вапняркою Залізну дивізію перемістили в район Гайсин – Умань. Генерал-хорунжий М.Капустянський згодом писав: „Тритижневі бої спочатку лише однієї 3-ї дивізії, а потім і всієї групи Удовиченка – це зразок мистецького керування командного складу і показчик надзвичайної упертості та витривалості... Це – красна сторінка бойової слави молоді Української армії. Значення цих боїв для захисту Вапнярки і Христинівського напрямку та забезпечення операційної лінії на Київ видно без жодних коментарів”¹².

21 вересня 1919 р. було перехоплено наказ А.Денікіна про початок воєнних дій проти Дієвої армії УНР. У зв'язку з цією загрозою 23 вересня на спільному засіданні представників урядів УНР і ЗО УНР ухвалено остаточне рішення воювати проти Добровольчої армії.

Штаб об'єднаної армії передислокував 3-ю Залізну дивізію в район Бершадь – Балта – Рудниця – Вапнярка. Туди ж було скеровано й Запорізький корпус. Розпочалася війна на два фронти: на півночі проти червоних, на півдні – проти денікінців. 26 вересня на всіх ділянках фронту частини Дієвої армії

УНР вступили в бій з Добровольчою армією. А.Денікін теж воював на два фронти: на півночі з Червоною армією, на південному заході й на півдні – з Дієвою армією УНР і Українською галицькою армією.

На початку жовтня 1919 р. 3-я Залізна дивізія прикривала район поблизу містечка Тростянець. 7-й і 9-й полки Залізної дивізії взяли села Ободівку й Верхівку. Супротивник відійшов на лінію Біланівка – Бершадь. Частини Залізної дивізії 12 жовтня розгромили вщент 50-й Білостоцький піхотний полк, тут особливо відзначився 8-й полк під командуванням М.Крата.

Залізна дивізія опинилася перед військами Добровольчої армії з відкритим лівим флангом і, щоб прикрити Волинську групу й Вапнярку, змушена була відступити в район Тульчина. Під час цього відступу 14 жовтня кінні дивізії Червоної армії повністю розбили 9-й полк Залізної дивізії. У руках ворога опинилися Тульчин, Брацлав, Гайсин і Вапнярка. Втрати 3-ї Залізної дивізії становили близько 40% особового складу. Невдовзі її було передислоковано на відпочинок до Могилева-Подільського. У цей час до дивізії з шпиталю повернувся командир 7-го Синього полку О.Вишнівський.

Денікінські війська наступали по магістралі Жмеринка – Проскурів і 19 листопада за наказом штабу Армії УНР Залізна дивізія була скерована в район Любара через Проскурів – Старокостянтинів. Протягом 22 – 26 листопада ці міста зайняли денікінці.

Армія УНР, зосереджена в районі Любар – Остропіль – Миропіль, опинилася в „трикутнику смерті” – з півночі наступала 12-а армія червоних, з півдня – Добровольча армія, із заходу – польські війська.

Становище склалося вкрай важке. Настали холоди. Воякам на фронті бракувало теплого одягу, харчів, не вистачало зброї і набоїв,

до того ж лютувала епідемія тифу. У таких складних умовах було вирішено піти походом по ворожих тилах. У цей похід, названий Зимовим, вирушила й 3-я Залізна дивізія. Напередодні вона залишилася без свого командира полковника О.Удовиченка, який захворів на тиф. Тимчасово його заступив В.Ольшевський. Пізніше М.Омелянвич-Павленко, керівник Зимового походу, призначив на цю посаду полковника В.Трутенка.

Залізна дивізія вийшла в похід у такому складі: начальник дивізії – полковник В.Трутенко, заступник – полковник В.Ольшевський, начальник штабу – полковник Г.Стефанів, начальник оперативного відділу – полковник М.Крат; 7-й Синій полк (командир – полковник О.Вишнівський) – 200 багнетів, 20 шабель, 8 кулеметів; 8-й Чорноморський полк (командир сотник Любимець) – 250 багнетів, 40 шабель, 8 кулеметів; 9-й стрілецький полк (його кінна сотня) – 60 шабель; 3-я артбригада (командир – полковник Г.Чижевський) – штаб і їздові, з ними 50 шабель; кінна чота розвідки (командир – В.Яворський); батарея із 5 гармат (командир – сотник В.Зарицький). Разом 500 багнетів, 110 шабель, 16 кулеметів і 5 гармат¹³.

М.Омелянвич-Павленко вирушив у Зимовий похід, сподіваючись, що Добровольча армія відступить під натиском Червоної армії і він зможе просунути на південний схід.

18 грудня 3-я Залізна дивізія взяла села Старий і Новий Животів, які були зайняті тилowymi підрозділами Добровольчої армії. Там вирішено було стати на відпочинок. Проте невдовзі командир В.Трутенко отримав наказ командувача про відступ (до 26 грудня), бо наближалися денікінські частини. 25 грудня дивізія покинула місце постою, але з шестигодинним запізненням. Колона, ледве відійшовши на кілометр

від Животова, була розгромлена білогвардійською кіннотою. Вціліли тільки авангардна кінна сотня 9-го стрілецького полку, ар'єргардна кінна сотня 8-го Чорноморського полку, козаки й старшини, що були на конях, зокрема начальник дивізії В.Трутенко, полковники М.Крат і Г.Чижевський. З решток Залізної дивізії за наказом М.Омелянвича-Павленка був сформований 3-й Окремий кінний полк (командир – Г.Стефанів, заступники командира – О.Вишнівський і Г.Чижевський).

У Проскурові хворого О.Удовиченка захопили денікінці й вивезли до Одеси, де він перебував до початку лютого 1920 р. На той час у цьому місті налічувалося близько 20 тис. полонених денікінцями старшин і козаків Армії УНР і Української галицької армії, переважно хворих і поранених.

В Одесі представники Антанти звернулися до О.Удовиченка з пропозицією організувати оборону міста від радянських військ. Він погодився, але з умовою, що загальне командування всіма військами буде в руках українців і що Добровольча армія при першій нагоді покине територію України. Проте денікінський генерал М.Шилінг не пристав на це. Подальші перемови затягнулися до часу, коли радянські частини підійшли до Одеси. О.Удовиченко з українськими загонами на початку лютого почав прориватися до армії М.Омелянвича-Павленка. Однак він не зміг дістати достеменних відомостей про місцеперебування його групи військ. Під Могилевом-Подільським О.Удовиченко та його товариші приєдналися до місцевого гарнізону (комендант – сотник Ярошук). Невдовзі він його очолив. 18 лютого від Голови Ради Міністрів УНР І.Мазепи О.Удовиченко отримав розпорядження С.Петлюри про формування в районі Могилівського і Ямпільського повітів окремої пішої бригади. Після сформу-

вання вона мала близько 400 багнетів і 200 шабель, 1 гармату. Невдовзі до неї приєдналися 42-й Донський козацький кінно-партизанський загін (командир – сотник М.Фролов) і кінна Кубанська сотня (командир – сотник Юшкевич). 7 березня група О.Удовиченка вийшла в розташування польських частин на ділянку фронту біля Нової Ушиці.

10 березня 1920 р. у Варшаві було підписано українсько-польський договір. Згідно з домовленостями про спільну боротьбу проти більшовиків, усі частини полковника О.Удовиченка з 23 березня були підпорядковані в оперативному відношенні командуванню 18-ї польської дивізії генерала Краєвського. А 24 березня О.Удовиченко дістає нове призначення – командувати 2-ю стрілецькою дивізією, яка формувалася з українських частин, що перебували в районі Нової Ушиці й Кам'янця-Подільського. До складу 2-ї стрілецької дивізії ввійшли курінь „Вільна Україна”, 1-й Могилянський піший полк, Окремий галицький курінь, відділ кінноти ім. Івана Сірка, гарматний відділ, інженерна сотня, 4-а стрілецька бригада, 1-й піший рекрутський полк. Разом це було 317 старшин і 1462 козаки, які мали 407 коней, 29 кулеметів і 7 гармат¹⁴.

А тим часом рештки Залізної дивізії, зведені в окремих кінний полк під командуванням полковника Г.Чижевського, воювали в запіллі ворога в районі між містами Торговицею і Тальним.

22 квітня відбулося офіційне укладення політичної і військової конвенції між урядами УНР і Польщі. Дивізія О.Удовиченка з 25 квітня була підпорядкована командуванню 6-ї польської армії. Спільно з поляками вона вела наступ на південь, намагаючись досягти магістралі Вінниця – Одеса. На початку травня, коли М.Омелянович-Павленко повернувся із Зимового походу, кінний полк Г.Чижевського

з'єднався з 2-ю стрілецькою дивізією О.Удовиченка, а на початку червня дивізії повернено назву „3-я Залізної дивізії”. В оновленому складі вона діяла разом з 12-ю польською дивізією, командир якої полковник Янушайте відзначав хоробрість, ініціативність і героїську поведінку старшин і козаків 3-ї Залізної дивізії¹⁵.

8 червня внаслідок прориву фронту кіннотою С.Будьонного почався загальний відступ українсько-польської армії за р. Збруч. 3-ю Залізну дивізію було передислоковано в м. Бучач (правий берег р. Стрипи). Кільканадцять днів вона брала участь у безперервних боях. Попри досягнуті подекуди місцеві успіхи, українські й польські війська відходили по всьому фронту.

У зв'язку з підготовкою призначеного на 27 серпня загального наступу Армії УНР Залізної дивізії 21 серпня передислоковується за Дністер, у район м. Нижнева і там займає визначену їй ділянку фронту. З 10 вересня дивізія переміщується в м. Городенку, де вона мала форсувати Дністер.

У загальному наступі в Україні брали участь дві польські армії – 3-я (у т.ч. 6-а українська стрілецька дивізія) і 6-а, до складу якої входили 3-я Залізної дивізії. 3-я польська армія наступала на Київ, а 6-а армія прикривала наступ з півдня, зокрема 3-я Залізної дивізії займала відтинки фронту від Дністра до Нової Ушиці¹⁶.

Для форсування Дністра дивізії Армії УНР були зведені в три групи: праву – генерал-хорунжого О.Удовиченка (3-я, 4-а і 5-а), середню – генерал-хорунжого О.Загородського і ліву групу генерал-хорунжого І.Омеляновича-Павленка. Вночі проти 15 вересня групи почали переправу. Уже 18 вересня кіннота правої групи підійшла до Чорткова, а в східному напрямі – до Скали. 6-а польська армія теж швидко просувалася на схід, а частини червоних військ поспішно відходили до Збруча.

Підтягнувши резерви, червоні спробували затримати наступ на Збручі, але українські частини в триденних жорстоких боях розбили ворога й рушили далі на схід. Найбільші бої витримала 4-а Київська дивізія біля Гусятина і 3-я Залізна дивізія в районі Лянцкоруня. Врешті 23 вересня було остаточно розбито війська червоних. Але армія потребувала поповнення всім необхідним. Щоб забезпечити терен для мобілізації, командувач армії віддав наказ правій групі вийти на лінію річки Калюс. Вихід групи на цю позицію закінчився на початку жовтня 1920 р. Тим часом командування Червоної армії вже встигло підтягнути резерви. Найбільшу активність червоні виявили проти правої групи. Уже 6 жовтня вони повели наступ у напрямі на Нову Ушицю. З кожним днем бої набирали дедалі запеклішого характеру, але 3-я Залізна дивізія комбінованими ударами піхоти й кінноти відбивала атаки.

12 жовтня всі групи українських військ перейшли в загальний наступ. Червона армія зустріла цей наступ контрударом. Права група українських військ під командуванням генерал-хорунжого О.Удовиченка низкою атак нищила червоних і вийшла на лінію Яруга – Шаргород, готуючи свою кінноту до рейду в напрямі на Вапнярку.

16 жовтня командувач армії попередив частини, що між Польщею і радянською Росією буде укладено перемир'я, яке набере чинності ймовірно з 18 жовтня. Але українські війська наступали далі. На 18 жовтня вони вийшли на лінію Яруга – Ялтушків – Літин. Того ж дня українські частини одержали наказ Армії УНР припинити бойові дії проти радянських військ. Було укладено перемир'я до 24 години 9 листопада.

У Ризі розпочалася мирна конференція між Польщею і РСФРР. Інтереси уряду і Армії УНР взяла на себе польська делегація. Передба-

чаючи, що Ризька мирна конференція закінчиться укладенням миру між Польщею і радянською Росією і що українська армія муситиме вести війну далі сама, командний склад дійшов думки, що треба атакувати Червону армію, поки вона не оговталась від попередніх поразок. Командувач армії віддав наказ про перехід у загальний наступ 1 листопада 1920 р., не чекаючи кінця перемир'я, але цей наказ за кілька годин до початку наступу було скасовано.

Для обговорення новопосталої ситуації і прийняття рішення Головний отаман С.Петлюра 7 листопада в Ялтушкові скликав нараду членів уряду і вищого командного складу. На ній було одностайно ухвалено відновити боротьбу проти Червоної армії. З огляду на незакінчену мобілізацію Армія УНР мала переходити в наступ поступово: права група – 11 листопада, а решта груп – 12-го, а якщо червоні війська розпочнуть наступ 10 листопада, то відбивати їх короткими контратаками¹⁷. Права група (командувач – генерал-хорунжий О.Удовиченко) складалася з 3-ї Залізної і Кулеметної дивізій, які тримали фронт від Дністра біля Могилева-Подільського до Шаргорода.

Перехід у наступ українських військ 11 й 12 листопада був великою помилкою командування, бо вже напередодні – 10 листопада ворог перехопив ініціативу. Зав'язалися криваві бої. Одинадцять діб точилася боротьба, під час якої деякі підрозділи 3-ї Залізної дивізії вимушені були відступити до Румунії.

Вранці 10 листопада лівофлангова 9-а бригада 3-ї дивізії вступила в бій з 8-ю кінною радянською дивізією. На початку бою 9-а бригада мала успіх, але забракло набоїв, і вона полягла під шаблями ворога (з трьох тисяч вояків живих лишилося тільки 70).

Протягом кількох годин ішов запеклий бій з червоною піхотою, яка атакувала 7-у бригаду Залізної

дивізії. Червона кіннота прорвалася в її запілля. На допомогу 7-й бригаді з резерву було кинуте 8-у бригаду. Коли скінчилися набої, козаки відбивалися від кінноти прикладами рушниць. Половина складу 7-ї і 8-ї бригади загинула на полі бою. Бойова ситуація складалася на користь Червоної армії.

20 листопада з наказу командувача армії українські війська з боями відступили в район Волочиська. На цьому плацдармі вони мали дати останній бій перед тим, як перейти на територію, зайняту Польщею. Наступного дня червоні штурмували Волочиський плацдарм. У цей час за Збруч переходили обози Армії УНР, вивозилося майно державних установ тощо. Українські частини, відбиваючи всі атаки червоних, стійко трималися. О 18-й годині Армія УНР покинула рідні терени.

Згідно з угодами, укладеними між українськими і польськими урядами, українська армія мусила здати зброю, коней і все військове майно. Через кілька днів особовий склад її було відправлено до таборів інтернованих у різних місцевостях Польщі, зокрема вояків 3-ї дивізії – до м.Каліша на Познанщині, де вони перебували до 1924 р.

Так перестала існувати 3-я Залізна дивізія як військова одиниця. В історії українського війська назавжди лишилася ціла низка проведених нею операцій і здобутих перемог, стійкість і відвага її вояків.

Восени 1921 р. невелика частина колишніх вояків 3-ї Залізної дивізії (35 осіб) вирушила в складі українського війська в Другий зимовий похід. Вони полягли під Базаром.

ПРИМІТКИ

¹ ЦМЗСУ. – ОФ № 3996. Репродукцію прапора див.: Військово-історичний альманах. – К., 2001. – Ч. 1. – 2-а стор. обкл.

² Напередодні наступу дивізія мала у своєму складі: 1-й полк Синьої дивізії під команду-

ванням полковника О.Вишнівського (600 багнетів, кулеметна сотня, одна гармата), 1-й Чорноморський піхотний полк під командуванням полковника Є.Царенка (750 багнетів, кулеметна сотня), Окремий курінь полковника В.Ольшевського (350 багнетів) – разом 1700 багнетів і 30 кулеметів; артилерійську бригаду під командуванням полковника Г.Чижевського – 2 артбатареї легких гармат (8 од.) і батарею важких гармат (4 гаубиці). (Удовиченко О. Третя Залізна дивізія, рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – С.14.).

³ Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії: 1919 – 1922. – Каліш, 1922. – С. 8.

⁴ Удовиченко О. Третя залізна дивізія... – С. 50.

⁵ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. – Мюнхен, 1946. – Кн. I. – С.50.

⁶ Кінний Лубенський полк у 1918 р. належав до Сердюцької дивізії і називався кінно-козачим полком. За часів Директорії він увійшов до складу 1-ї Січової дивізії під назвою „Кінний Лубенський полк”. У березні 1919 р. перейшов до команди відтинка ч.ІІ Східного фронту (за р. Збруч). У червні полк приєднали до 3-ї стрілецької дивізії.

⁷ Удовиченко О. Третя залізна дивізія... – С. 50.

⁸ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 141.

⁹ Там само. – С. 153.

¹⁰ Докладніше про пов'язані з цим події див.: Кравцевич В. Що сталося в Києві 31 серпня 1919 р. // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 24 – 44.

¹¹ Гражданская война и революция на Украине. – К., 1977. – Т.2. – С. 32.

¹² Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. – Мюнхен, 1946. – Кн. II. – С. 175.

¹³ Удовиченко О. Третя залізна дивізія... – С. 225.

¹⁴ Чижевський Г. Зазнач. праця. – С. 35.

¹⁵ Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах. – Варшава, 1933. – Ч.1. – С. 73 – 74.

¹⁶ Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – С.142.

¹⁷ Там само. – С.159.